

- २.१ व्यवसाय संस्थांची उत्क्रांती
- अ) व्यक्तिगत/एकल व्यापारी संस्था
- ब) संयुक्त/एकत्र हिंदू कुटुंब संस्था
- क) भागीदारी संस्था
- ड) मर्यादित दायित्व भागीदारी संस्था
- इ) सहकारी संस्था
- फ) संयुक्त भांडवली संस्था (कंपनी)
- २.२ कंपनी : अर्थ, व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये
- २.३ कंपनीचे प्रकार
- २.४ फरक

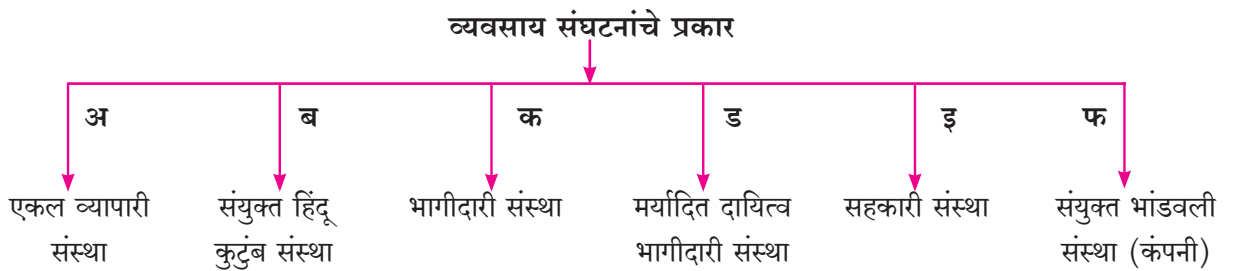
प्रस्तावना :

इंग्लंडमध्ये १७६० साली औद्योगिक क्रांती झाली. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी वस्तूचे उत्पादन अत्यंत मर्यादित स्वरूपाचे होते व वितरणही मर्यादित होते. औद्योगिक क्रांतीमुळे उद्योग व वाणिज्य क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाला. वस्तूचे उत्पादन यंत्राच्या साह्याने मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागले. तसेच ते मागणीपूर्व होऊ लागले, त्यामुळे मर्यादित (स्थानिक) बाजारपेठेचे रूपांतर विभागीय, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत झाले.

औद्योगिक क्रांतीमुळे वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाला. त्यातूनच विविध व्यवसाय संघटनांचे प्रकार अस्तित्वात आले.

२.१ व्यवसाय संस्थांची उत्क्रांती :

प्रामुख्याने एकल व्यापारी संघटन, संयुक्त हिंदू कुटुंब संस्था, भागीदारी संस्था या उद्योग व वाणिज्य क्षेत्रातील आव्हाने पेलण्यास असमर्थ ठरू लागली. आव्हाने पेलण्यासाठी (स्वीकारण्यासाठी) व्यवसायाचा संयुक्त भांडवली संस्था हा प्रकार उदयास आला.

अ) व्यक्तिगत/एकल व्यापारी संस्था :

ज्या व्यवसायात एकच व्यक्ती व्यवसायाचा मालक असते, व्यवसायाचे सर्व अधिकार एकाच व्यक्तीकडे असतात. अशा व्यवसायाच्या प्रकारास 'व्यक्तिगत व्यापार' अथवा 'एकल व्यापारी संघटन' असे म्हटले जाते. व्यवसायाचे व्यवस्थापन हे एकाच व्यक्तीकडून केले जाते त्यास 'एकल व्यापारी' असे म्हटले जाते.

वैशिष्ट्ये :

- १) एकल व्यापारी संघटनेसाठी स्वतंत्र किंवा विशेष असा कायदा नाही, परंतु संघटनेला देशातील सर्व कायद्यांचे पालन करावे लागते.
- २) एकल व्यापारी संघटनेत व्यवसायाची मालकी एकाच व्यक्तीची असते.
- ३) व्यवसायासाठी लागणारे भांडवल हे कमी/अल्प प्रमाणात लागते.
- ४) एकल व्यापारी संघटनेत नफ्याचे वाटप केले जात नाही. व्यवसायाला नफा झाल्यास एकट्यालाच मिळतो आणि तोटा झाल्यास देखील तो एकट्यालाच सहन करावा लागतो.
- ५) या संघटनेत प्रकारात व्यवसायाबाबतचे सर्व निर्णय एकल व्यापारीच घेत असतो.
- ६) या व्यवसाय संघटनेत अधिक गोपनीयता बाळगली जाते.
- ७) एकल व्यापारी संघटनेत व्यापाऱ्याची जबाबदारी ही अमर्यादित स्वरूपाची असते.
- ८) एकल व्यापारी संघटनेस स्वतंत्र अस्तित्व लाभलेले नाही.
- ९) एकल व्यापारी संघटनेत प्रकार हा मोठ्या प्रमाणावर व्यवसाय करण्यासाठी फायदेशीर नाही.

ब) संयुक्त/एकत्र हिंदू कुटुंब संस्था (Joint Hindu Family Business) :

जेव्हा संयुक्त हिंदू कुटुंबाचा व्यवसाय वंश परंपरागत चालविला जातो त्याला संयुक्त/एकत्र हिंदू कुटुंब व्यवसाय असे म्हणतात. हा व्यवसायाचा प्रकार भारतामध्येच आढळून येतो.

वैशिष्ट्ये :

- १) संयुक्त हिंदू कुटुंब संस्थेमध्ये कुटुंबात जन्माला येणारे प्रत्येक मूल त्या संस्थेचे सभासद असते.
- २) कुटुंबातील प्रमुखास 'कर्ता' म्हणून ओळखले जाते.
- ३) कुटुंबातील इतर सदस्यांना सहकर्ते किंवा सह सदस्य म्हणून ओळखले जाते.
- ४) किमान आणि कमाल सभासद संख्येवर कोणतीही मर्यादा नाही.
- ५) कुटुंबातील सर्व सभासद व्यवसायात कार्यरत (व्यस्त) असतात.
- ६) कर्त्याची जबाबदारी ही अमर्यादित असते.
- ७) सहकर्त्यांची जबाबदारी (इतर सभासद) ही मर्यादित असते.
- ८) कर्ता हा व्यवसायाचा प्रमुख असल्यामुळे त्याचे व्यवसायावर संपूर्ण नियंत्रण असते.
- ९) कर्ता प्रमुख असल्यामुळे निर्णय घेण्याचे संपूर्ण स्वातंत्र्य असते. म्हणून तो व्यवसायाबाबतचे निर्णय त्वरित घेऊ शकतो.
- १०) नफ्याचे प्रमाण हे जन्माला येणाऱ्या सदस्यावर किंवा मृत्यू पावणाऱ्या सदस्यानुसार बदलणारे असते.

क) भागीदारी संस्था (Partnership Firm) :

जेव्हा दोन किंवा दोन पेक्षा जास्त व्यक्ती एकत्र येऊन त्यांच्या नियंत्रण व व्यवस्थापनाखाली सामूहिकपणे व्यवसाय करतात तेव्हा त्यास भागीदारी व्यवसाय असे म्हणतात.

भागीदारी संस्थेतील प्रत्येक व्यक्तीला (मालकाला) 'भागीदार' या नावाने संबोधले जाते आणि संघटनेला 'भागीदारी' म्हणून ओळखले जाते. भागीदारीचा व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तींना भागीदार आणि व्यवसायाला भागीदारी म्हणून ओळखले जाते. भागीदारी संस्थेची नोंदणी करणे सक्तीचे नाही, परंतु महाराष्ट्र राज्यात भागीदारी कायदा १९३२ नुसार नोंदणी करणे सक्तीचे आहे.

वैशिष्ट्ये :

- १) भागीदारी व्यवसायाची सुरुवात कमीत कमी दोन किंवा अधिक व्यक्तींच्या करारातून होते.

- २) भागीदारांची संख्या : कमीत कमी दोन (२) व सर्वसाधारण व्यवसायासाठी जास्तीत जास्त पन्नास (५०) ही संख्या कायद्याने निर्धारित केलेली आहे.
- ३) भागीदारी संस्थेतील भागीदारांची देयता ही अमर्यादित तसेच वैयक्तिक आणि सामूहिक असते.
- ४) व्यवसायासाठी लागणारे भांडवल हे भागीदारांकडून जमा केले जाते.
- ५) भागीदारी संस्थेला भागीदारांपासून स्वतंत्र अस्तित्व नसते.
- ६) भागीदारी संस्थेतील कोणत्याही भागीदाराला आपले आर्थिक हितसंबंध इतर भागीदारांच्या संमतीशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला हस्तांतरण करता येत नाहीत.
- ७) सर्व भागीदार हे व्यवसायाचे सामूहिक मालक समजले जातात.
- ८) भागीदारी संस्थेमध्ये मालकी हक्क आणि व्यवस्थापन यात वेगळेपणा केला जात नाही.
- ९) भागीदारी संस्थेत नफ्याची वाटणी ही भागीदारीच्या करारानुसार केली जाते आणि तोटादेखील करारप्रमाणेच सहन केला जातो.

ड) मर्यादित दायित्व भागीदारी संस्था (Limited Liability Partnership) :

मर्यादित भागीदारी हा व्यवसायाचा असा प्रकार आहे की ज्यात भागीदारी संस्था आणि संयुक्त भांडवली संस्था (कंपनी) यांची वैशिष्ट्ये आढळून येतात. म्हणून अशा भागीदारी संस्थेस मर्यादित देयता असलेली भागीदारी असे म्हणतात. या भागीदारी संस्थेमध्ये इतरांची देणी देण्यासाठी भागीदाराची व्यक्तिगत मालमत्ता उपयोगात आणली जात नाही. अलीकडील काळात व्यवसायाचा हा प्रकार अधिक प्रचलित झालेला दिसून येतो. मर्यादित देयता भागीदारी संस्था या मर्यादित देयता भागीदारी कायदा २००८ नुसार स्थापन केल्या जातात.

वैशिष्ट्ये :

- १) मर्यादित दायित्व भागीदारी संस्था ही स्वतंत्र कायदेशीर संस्था आहे. या संस्थेस भागीदारांपासून स्वतंत्र अस्तित्व लाभले आहे.
- २) भागीदारांची संख्या ही कमीत कमी दोन आणि जास्तीत जास्त अमर्यादित.
- ३) किमान भांडवलाची अट नाही.
- ४) व्यवसायाचे संघटन करणे अत्यंत सोपे आहे.
- ५) प्रत्येक भागीदाराची जबाबदारी ही त्याने संस्थेबरोबर केलेल्या कराराइतकीच मर्यादित असते.
- ६) संस्थेची स्थापना करणे कमी खर्चिक आहे.
- ७) मर्यादित दायित्व भागीदारी संस्थेत भागीदारांवर प्रवेशाबाबत व भागीदारी संस्था सोडून जाण्यावर कोणतीही बंधने नाही.
- ८) मर्यादित देयता/दायित्व भागीदारी संस्थेला विविध करांमधून सवलत मिळते. तसेच कर हा कंपनीच्या तुलनेत कमी असतो.

इ) सहकारी संस्था (Co-operative Society) :

सहकारी संस्था हे व्यक्तींचे ऐच्छिक संघटन आहे. संस्थेच्या माध्यमातून सभासदाचा आर्थिक व सामाजिक विकास करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेली असते.

सहकारी संस्थेचे स्वरूप हे सेवा केंद्रित आहे. सहकारी संस्थेची नोंदणी ही महाराष्ट्र राज्य सहकारी कायदा, १९६० नुसार करणे सक्तीचे आहे.

वैशिष्ट्ये :

- १) नोंदणी करणे सक्तीचे.
- २) सहकारी संस्थेचे सभासदत्व सर्वांसाठी खुले.
- ३) सभासद संख्या-कमीत कमी दहा जास्तीत जास्त-अमर्याद.
- ४) सहकारी संस्थेच्या सभासदाची जबाबदारी मर्यादित स्वरूपाची असते.
- ५) इतर व्यवसाय संघटनेच्या तुलनेत सहकारी संस्थेचा उद्देश नफा कमविणे नसून सभासदांना जास्तीत जास्त सेवा पुरविणे हा असतो.
- ६) सहकारी संस्थेला कायद्याने सभासदापासून स्वतंत्र अस्तित्व लाभलेले आहे.
- ७) सहकारी संस्थेचे व्यवस्थापन (कारभार) हे लोकशाही पद्धतीचे असल्यामुळे सर्व सभासदांना मतदानाचा समान हक्क प्राप्त होतो. या ठिकाणी 'एक व्यक्ती एक मत' या तत्त्वाचा अवलंब केला जातो.
- ८) सहकारी संस्थेवर कायद्याची अनेक बंधने आहेत. सरकार सहकारी कायद्यानुसार नियंत्रण आणि देखरेख करते. एकल व्यापारी संघटन, संयुक्त हिंदू कुटुंब संस्था आणि भागीदारी संस्था या व्यवसायासाठी लागणाऱ्या मोठ्या भांडवलाची उभारणी करण्यासाठी असमर्थ ठरल्या आहेत, कारण त्यांच्याकडे भांडवलाची उपलब्धता ही मर्यादित असते. तसेच स्थिरता, अमर्यादित जबाबदारी आणि व्यवस्थापनाचा अभाव इ. बाबी या व्यवसाय संघटनेत आढळून येतात. यातूनच मोठ्या भांडवलाचे लाभ मिळावेत म्हणून संयुक्त भांडवली संस्था (कंपनी) हा व्यवसाय संघटनेचा प्रकार उदयास आला.

फ) संयुक्त भांडवली संस्था (कंपनी) (Joint Stock Company) :

संयुक्त भांडवली संस्था हा व्यवसाय संघटनेचा एक उत्कृष्ट प्रकार आहे की जो आधुनिक उद्योग व व्यवसायाच्या गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम आहे. व्यावसायिक कार्ये चालू ठेवण्यासाठी हा व्यवसाय संस्थेचा/संघटनेचा उत्तम प्रकार आहे. या व्यवसाय संघटनेच्या प्रकाराची सुरुवात भारतामध्ये १८ व्या शतकात झाली. परंतु अलीकडील काळात विविध प्रकारच्या संयुक्त भांडवली संस्था स्थापन झालेल्या आढळून येतात.

उदा. : खाजगी, सार्वजनिक, सरकारी कंपनी इ.

आपण संयुक्त भांडवली संस्थेच्या (कंपनी) विविध पैलूंचा अभ्यास करू या.

२.२ कंपनी : अर्थ, व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये :

अर्थ (Meaning) : संयुक्त भांडवली संस्था म्हणजे समान हेतू असलेल्या अनेक व्यक्तींचे संघटन होय. ते ऐच्छिक संघटन आहे. प्रामुख्याने व्यवसाय, धर्मादाय, संशोधन, खेळ, कला, मनोरंजन असे कोणत्याही स्वरूपाचे उद्दिष्ट या संघटनेसमोर असू शकते, परंतु या संघटनेचा अर्थ नफा मिळविण्यासाठी व्यवसाय करणारी संघटना असा वापरला जातो.

व्यवसायासाठी लागणारे भांडवल हे असंख्य व्यक्तींकडून भागाची विक्री करून गोळा केले जाते. या व्यवसाय संस्थेला मिळणारा नफा भागधारकांना वाटून दिला जातो.

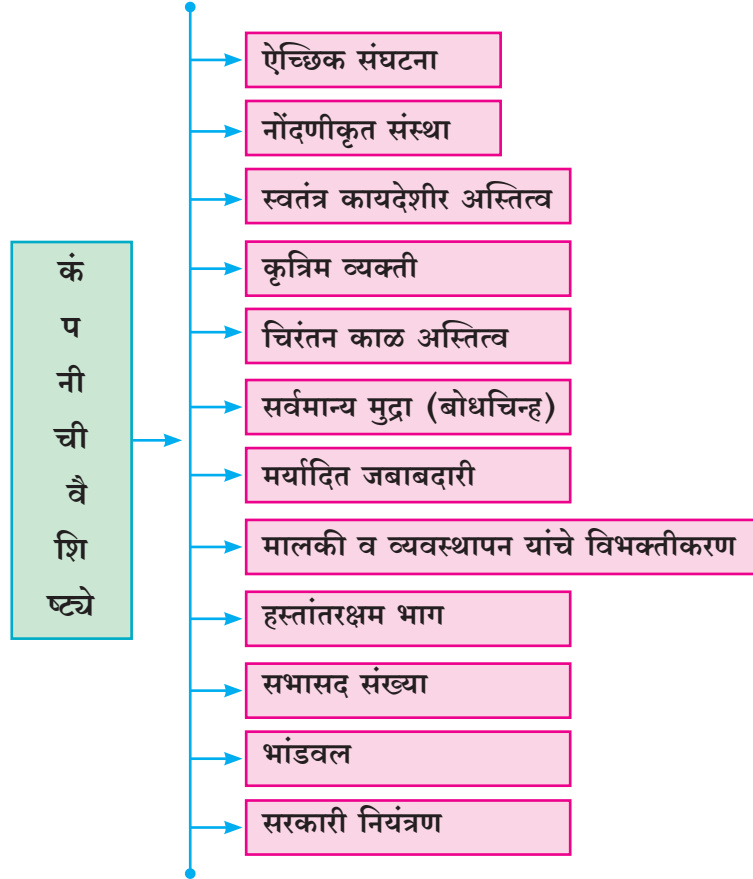
कंपनी मोठ्या भांडवलाची उभारणी करू शकते. हे भांडवल समान व निश्चित मूल्य असलेल्या अंशात विभागलेले असते, या अंशास 'भाग' म्हणून संबोधले जाते. असे भाग विकत घेणाऱ्या व्यक्तींना 'भागधारक' असे म्हणतात. भागधारक हे कंपनीचे अंशतः मालक (सभासद) असतात. कंपनीच्या सभासदांची संख्या ही असंख्य असते आणि सतत बदलणारी असते (भाग हस्तांतरणामुळे) त्यामुळे कंपनीचे दैनंदिन कामकाज पाहण्यासाठी भागधारक आपले प्रतिनिधी निवडतात त्यांना 'संचालक मंडळ' असे म्हणतात.

कंपनीच्या नफ्यातील हिस्सा भागधारकामध्ये वाटला जातो त्यास 'लाभांश' असे म्हणतात.

कंपनीची व्याख्या (Definition) : कंपनी कायदा २०१३ कलम २ (२०) प्रमाणे 'कंपनी म्हणजे या कायद्याखाली स्थापन केलेली व नोंदवलेली अथवा पूर्वीच्या कायद्याप्रमाणे अस्तित्वात आलेली कंपनी होय'.

प्रा. हॅने : 'कंपनी म्हणजे नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने एकत्र आलेल्या व्यक्तींची ऐच्छिक संघटना असून या संघटनेचे भांडवल हस्तांतरक्षम भागामध्ये विभागलेले असते आणि सभासदत्वासाठी कंपनीची मालकी मिळविण्याची अट असते.'

वरील व्याख्येचा सार असा आहे की, 'कंपनी म्हणजे कायद्यानुसार नोंदणी झालेली व कायद्यानेच निर्माण केलेली कृत्रिम व्यक्ती असून जिला स्वतःचे नांव व स्वतःची नाममुद्रा आहे, जिला चिरंतन काळ टिकणारे अस्तित्व आहे व तिच्या सभासदाची जबाबदारी मर्यादित आहे अशी संस्था होय.

कंपनीचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी वरील वैशिष्ट्यांचे पुढील प्रमाणे स्पष्टीकरण केले आहे.

१) ऐच्छिक संघटना : संयुक्त भांडवल संस्था ही अनेक व्यक्तींनी एकत्र येऊन निर्माण केलेली ऐच्छिक संघटना आहे तसेच तिचे सभासदत्व सर्व जाती-धर्मासाठी खुले आहे. कंपनी नियमावलीच्या अधीन राहून कंपनी कोणत्याही व्यक्तीस सभासद होण्यासाठी किंवा सभासदत्व सोडून जाण्यासाठी सक्ती करत नाही कारण कंपनीचे सभासदत्व ऐच्छिक असते.

नियमावली – कंपनीच्या दैनंदिन व्यवस्थापनासाठी तयार करण्यात आलेले नियम.

२) नोंदणीकृत संघटना : संयुक्त भांडवली संस्था ही नोंदणीकृत संघटना आहे. तिची कंपनी कायद्यानुसार कंपनी नोंदणी अधिकाऱ्याकडे नोंदणी केली जाते. तिची नोंदणी करणे सक्तीचे असते त्यामुळे तिला स्वतंत्र कायदेशीर दर्जा प्राप्त होतो.

३) स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व : स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व हे कंपनीचे असाधारण असे वैशिष्ट्ये आहे. संयुक्त भांडवली संस्थेला तिच्या भागधारकापासून आणि संचालक मंडळापासून स्वतंत्र अस्तित्व लाभले आहे. त्यामुळे कंपनी

भागधारकाच्या कोणत्याही कृतीस जबाबदार नसते. तसेच कंपनीच्या कोणत्याही कृतीस भागधारकास जबाबदार धरले जात नाहीत. कंपनीस स्वतंत्र दर्जा मिळाल्यामुळे तिला सभासदापासून वेगळे समजण्यात आले आहे.

४) **कृत्रिम व्यक्ती** : कंपनी ही कायद्याने निर्माण केलेली व्यक्ती आहे. ती कायद्याची प्रक्रिया पूर्ण करून अस्तित्वात आलेली आहे.

कंपनीस मानवाप्रमाणे बाह्य अंग नसते, परंतु कायद्याच्या दृष्टिकोनातून तिला स्वतःचे अस्तित्व लाभले आहे. कायद्याने तिला व्यक्तीप्रमाणे सर्व अधिकार दिलेले आहेत. त्यामुळे ती स्वतःच्या नावे सर्व व्यवहार करू शकते.

उदा. मालमत्तेची खरेदी-विक्री करणे, नोकरांची नियुक्ती करणे इ. परंतु ती व्यक्तीप्रमाणे स्वतः कृती करू शकत नाही.

५) **चिरंतन काळ अस्तित्व** : संयुक्त भांडवली संस्था ही कंपनी कायद्याप्रमाणे अस्तित्वात आल्यामुळे तिला चिरंतन काळ अस्तित्व लाभले आहे. तिचे आयुष्य ठरलेले नाही. कायद्याने ती बंद झाल्यानंतरच (व्यवहार बंद झाल्यानंतर) तिचे अस्तित्व संपुष्टात येते.

भागधारकाचा मृत्यू, दिवाळखोरी, इ. मुळे तिच्या आयुष्यावर कोणताही परिणाम होत नाही म्हणून कंपनीला कायमस्वरूपी स्थिरता लाभलेली आहे.

६) **सर्वमान्य मुद्रा (बोधचिन्ह)** : संयुक्त भांडवली संस्था ही कृत्रिम व्यक्ती असल्यामुळे तिला नैसर्गिक व्यक्तीप्रमाणे स्वाक्षरी करता येत नाही. सर्व महत्त्वाच्या दस्तऐवजांवर, विविध प्रकारच्या करारांवर स्वाक्षरी म्हणून कंपनीची नाममुद्रा (शिक्का) उमटविली जाते.

प्रामुख्याने महत्त्वाच्या दस्तऐवजावर नाममुद्रा (शिक्का) उमटविल्यानंतर दोन संचालक आणि चिटणीस साक्षीदार म्हणून स्वाक्षरी करतात.

७) **मर्यादित जबाबदारी** : संयुक्त भांडवली संस्थेच्या भागधारकाची जबाबदारी ही मर्यादित असते. भागधारकाची जबाबदारी ही त्याने खरेदी केलेल्या भागांच्या दर्शनी मूल्याइतकीच असते. भागधारकाने जर भागांवरील संपूर्ण रक्कम कंपनीकडे भरलेली नसेल तर तो देय असलेल्या रकमेसाठी त्याला जबाबदार धरले जाते. परंतु कंपनीने घेतलेल्या कोणत्याही कर्जासाठी अथवा इतर देणी देण्यासाठी भागधारकाला जबाबदार धरले जात नाही.

म्हणजेच कंपनीची देणी देण्यासाठी भागधारकाच्या वैयक्तिक मालमत्तेचा वापर केला जात नाही म्हणून कंपनीच्या भागधारकाची जबाबदारी ही मर्यादित स्वरूपाची आहे.

८) **मालकी व व्यवस्थापन यांचे विभक्तीकरण** : संयुक्त भांडवली संस्थेत मालकी व व्यवस्थापन यांचे विभक्तीकरण (फारकत) करण्यात येते. कंपनीचे खरे मालक भागधारक आहेत. परंतु ते कंपनीचा दैनंदिन कारभार पाहू शकत नाहीत कारण :

अ) त्यांची संख्या असंख्य आहे.

ब) ते अनेक ठिकाणी विखुरलेले असतात.

क) भागांच्या हस्तांतरणामुळे भागधारकात सातत्याने बदल होत असतात.

म्हणून कंपनीचे दैनंदिन कामकाज पाहण्यासाठी ते आपले प्रतिनिधी निवडतात. या प्रतिनिधींना एकत्रितरित्या 'संचालक मंडळ' असे म्हणतात. संचालक मंडळामार्फत दैनंदिन कामकाज पाहिले जाते. तसेच व्यवसायाबाबतची ध्येय धोरणे ठरवून योग्य निर्णय घेतले जातात.

९) **हस्तांतरक्षम भाग** : सार्वजनिक कंपनीचे भाग मुक्तपणे हस्तांतरण करता येतात. भागधारक आपल्या इच्छेनुसार आपल्या नावे असलेले भाग विक्री करू शकतात अथवा बक्षीस म्हणूनही देऊ शकतात. भागांची विक्री केल्यानंतर त्याचे सभासदत्व आपोआप संपुष्टात येते. भाग विक्रीसाठी त्याला कंपनीची परवानगी घ्यावी लागत नाही.

परंतु खाजगी कंपनीचे भाग सहजरित्या हस्तांतरीत करता येत नाहीत.

१०) सभासद संख्या : कंपनीच्या सभासदांची संख्या ही कायद्याने निश्चित केलेली असते.

कंपनी खाजगी मर्यादित असेल तर किमान दोन (२) आणि कमाल २०० ही सभासद संख्या निश्चित केली आहे. आणि कंपनी सार्वजनिक असेल तर किमान सात (७) आणि कमाल अमर्यादित सभासद संख्या निश्चित करण्यात आलेली आहे. अशा प्रकारे इतर व्यवसाय संघटनेच्या तुलनेत कंपनीची सभासद संख्या मोठ्या प्रमाणावर असते.

११) भांडवल : संयुक्त भांडवली संस्था आम जनतेकडून मोठ्या प्रमाणावर भांडवल जमा करते. प्रामुख्याने हे भांडवल भागाची विक्री करून, कर्जरोखे व बंधपत्राची विक्री करून त्याचप्रमाणे कंपनी सार्वजनिक ठेवी स्वीकारून देखील भांडवल गोळा करते. याचबरोबर बँक आणि वित्तीय पुरवठा करणाऱ्या संस्थांकडून देखील कर्ज रूपाने भांडवलाची उभारणी करते. थोडक्यात, कंपनीचे भाग असंख्य व्यक्तींकडून खरेदी केले जात असल्यामुळे आपोआपच मोठ्या भांडवलाची उभारणी होण्यास मदत होते.

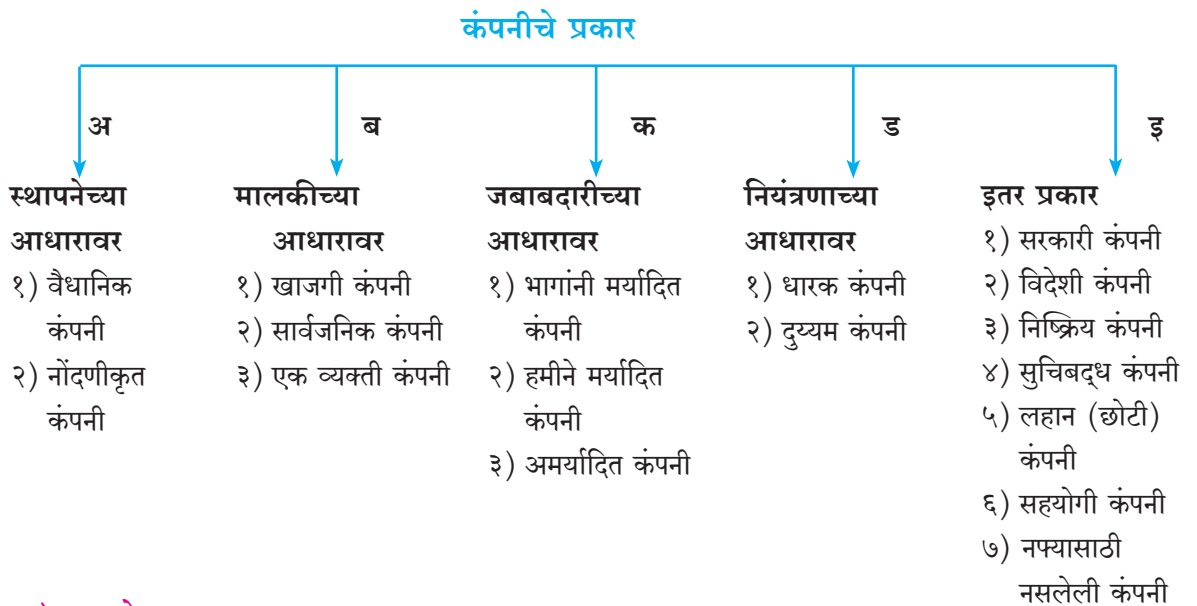
१२) सरकारी नियंत्रण : संयुक्त भांडवली संस्थेची स्थापना कायद्यान्वये झालेली असल्यामुळे तिला आपले कामकाज सरकारच्या धोरणानुसारच करावे लागते. कायद्याने कंपनीची नोंदणी करणे सक्तीचे आहे. तसेच तिला कायद्याच्या सर्व नियमांचे पालन करावे लागते. कायद्यानुसार आर्थिक वर्षाच्या अखेरीस व्यापारी पत्रक, नफातोटा पत्रक, ताळेबंद व इतर वित्तीय दस्तऐवज तयार करावे लागतात.

त्याचबरोबर कंपनीची सर्व हिशोब पुस्तके अद्ययावत ठेवावी लागतात, कारण यांच्या आधारे लेखा पुस्तकाचे लेखापरीक्षण करण्यात येते.

या सर्व बाबींची पूर्तता न केल्यास कंपनीला आर्थिक दंड भरावा लागतो.

छोट्या गुंतवणूकदाराच्या हितासाठी असे नियंत्रण आवश्यक आहे कारण छोटे गुंतवणूकदार स्वतःच्या हिताचे रक्षण करण्यास सक्षम नसतात.

२.३ कंपनीचे प्रकार : कंपनीचे खालील महत्त्वाचे प्रकार आहेत.

अ) स्थापनेच्या आधारावर :

१) वैधानिक कंपनी : ज्या कंपनीची स्थापना लोकसभा अथवा विधानसभेत स्वतंत्र कायदा संमत करून केली जाते, त्या कंपनीस वैधानिक कंपनी किंवा विशेष कायद्याने स्थापन केलेली कंपनी म्हणतात.

उदा. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, स्टेट बँक ऑफ इंडिया, युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया, आयुर्विमा महामंडळ इ.

२) नोंदणीकृत कंपनी : ज्या कंपनीची नोंदणी कंपनी कायदा २०१३ किंवा अगोदरच्या कायद्यानुसार झालेली आहे अशी कंपनी होय.

ब) मालकीच्या आधारावर

१) **खाजगी कंपनी :** कंपनी कायदा २०१३ कलम २ (६८) नुसार 'खाजगी कंपनी म्हणजे अशी कंपनी की ज्या कंपनीचे वसूल भाग भांडवल नियमावलीद्वारे स्पष्ट केले जाते आणि जिच्या नियमावलीत खालील अटी नमूद केलेल्या असतात -

- भागधारकांना त्यांचे भाग सहजरित्या हस्तांतर करता येत नाहीत.
- खाजगी कंपनीकरिता सभासद संख्या कमीत कमी २ जास्तीत जास्त २०० इतकी कायद्याने निर्धारित केली आहे.
- खाजगी कंपनी आपल्या भागांची किंवा प्रतिभूतींची विक्री माहिती पत्रक प्रसिद्ध करून किंवा आम जनतेला आवाहन करून सार्वजनिकरित्या करू शकत नाही.

खाजगी कंपनीसाठी वरील अटींची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. यापैकी जर कोणतीही अट पूर्ण केली नाही तर ती कंपनी सार्वजनिक कंपनी म्हणून समजली जाईल.

खाजगी कंपनीच्या नावाच्या शेवटी 'खाजगी मर्यादित' हा शब्द असणे आवश्यक आहे.

खाजगी कंपनी ही भागांनी मर्यादित किंवा हमीने मर्यादित अथवा अमर्यादित असू शकते.

प्रतिभूती : प्रतिभूती म्हणजे असा दस्तऐवज ज्यामध्ये भाग, कर्जरोखे, बंधपत्र इ. समावेश केला जाते.

२) **सार्वजनिक कंपनी :** 'कंपनी कायद्याच्या कलम २ (७१) नुसार जी कंपनी खाजगी कंपनी नाही ती सार्वजनिक कंपनी होय.'

सार्वजनिक कंपनीची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे सांगता येतील.

- भाग हस्तांतरावर कोणतीही मर्यादा नाही.
- कंपनी स्थापनेसाठी किमान सात व्यक्तींची आवश्यकता असते.
- सार्वजनिक कंपनीचे किमान वसूल भांडवल नियमावलीमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे असावे.
- ठेवी स्वीकारण्याबाबत कंपनीस कोणत्याही प्रकारचे बंधन नसते.

३) **एक व्यक्ती कंपनी :** कंपनी कायद्याच्या कलम २ (६२) नुसार एक व्यक्ती कंपनी म्हणजे ज्या कंपनीची सभासद संख्या ही एकच असते. तिला एक व्यक्ती कंपनी असे म्हणतात. ही खाजगी मर्यादित कंपनी सारखीच असते. परंतु तिला खाजगी कंपनीच्या सर्व औपचारिक बाबी पूर्ण करणे आणि त्यांचे पालन करणे बंधनकारक नाही.

जोपर्यंत कायद्यात किंवा नियमात बदल होत नाही तोपर्यंत ती एक व्यक्ती कंपनीच राहते.

एक व्यक्ती कंपनी हा व्यवसाय संघटनेचा चांगला प्रकार आहे. कारण कंपनी कायदा २०१३ नुसार कंपनीच्या सभासदाची जबाबदारी त्याने गुंतविलेल्या भांडवलाच्या मर्यादेइतकीच मर्यादित स्वरूपाची असते.

एक व्यक्ती कंपनीच्या संचालकाची संख्या ही एक किंवा त्या पेक्षा जास्त असू शकते. तिला वार्षिक सर्वसाधारण सभा बोलविण्याची आवश्यकता नसते.

क) जबाबदारीच्या आधारावर :

१) **भागांनी मर्यादित कंपनी :** हा कंपनीचा सर्वसामान्य प्रकार आहे कलम २ (२२) या नुसार कंपनीच्या सभासदाची जबाबदारी त्याने खरेदी केलेल्या भागांच्या दर्शनी किमतीइतकी मर्यादित असते, अशा कंपनीला 'भागांनी मर्यादित कंपनी' असे म्हणतात. कंपनीचे अस्तित्व असेपर्यंत जर भागधारकांनी रक्कम पूर्ण भरली नसेल तर ती देण्याची जबाबदारी भागधारकावर असते.

अलीकडील काळात मर्यादित दायित्व असलेल्या (भागांनी मर्यादित) सार्वजनिक व खाजगी कंपन्या अधिक लोकप्रिय झालेल्या दिसून येतात.

२) हमीने मर्यादित कंपनी : कंपनी कायद्याच्या कलम २ (२१) नुसार कंपनीच्या घटनापत्रकात विसर्जनसमयी बाह्य देणी देण्यासाठी कंपनीची मालमत्ता अपुरी पडल्यास कंपनीचा प्रत्येक सभासद किती रकमेपर्यंत भरपाईची हमी देईल किंवा करेल या बद्दल स्पष्ट उल्लेख केला जातो त्या कंपनीला 'हमीने मर्यादित कंपनी' असे म्हणतात.

अशा प्रकारच्या कंपन्या प्रामुख्याने कला, क्रीडा, सांस्कृतिक, धर्मादाय इत्यादीच्या विकासासाठी स्थापन केल्या जातात. व्यवसाय करून नफा मिळविणे हे तिचे ध्येय नसते.

३) अमर्यादित कंपनी कलम २ (१२) : ज्या कंपनीच्या सभासदाची जबाबदारी (देयता) अमर्यादित असते तिला अमर्यादित जबाबदारी असलेली कंपनी असे म्हणतात. व्यावसायिक देणी देण्यासाठी भागधारक पूर्णपणे जबाबदार असतात. या कंपनी खाजगी, सार्वजनिक अथवा एक व्यक्ती कंपनी असू शकतात.

अशा कंपनी दुर्मीळ स्वरूपात स्थापन झालेल्या आढळून येतात.

ड) नियंत्रणाच्या आधारावर - (भाग धारणेच्या आधारावर) :

१) धारक कंपनी - कलम २ (४६) : जेव्हा एक कंपनी दुसऱ्या कंपनीचे ५०% पेक्षा जास्त भाग खरेदी करून दुसऱ्या कंपनीवर नियंत्रण प्रस्थापित करते. असे नियंत्रण करणारी कंपनी म्हणजे 'धारक कंपनी' होय.

२) दुय्यम कंपनी - कलम २ (८७) : ज्या कंपनीवर धारक कंपनीचे नियंत्रण असते अशी कंपनी म्हणजे दुय्यम कंपनी होय. या कंपनीचे ५०% पेक्षा जास्त भाग भांडवल धारक कंपनीने खरेदी (धारण) केलेले असतात किंवा अशी कंपनी जिला सर्व संचालकांची अथवा बहुतांश संचालकांची नियुक्ती अथवा बडतर्फी करता येते.

इ) इतर प्रकार :

१) सरकारी कंपनी (कलम २ (४५)) : कलम २ (४५) नुसार सरकारी कंपनी म्हणजे अशी कंपनी जिचे ५१% पेक्षा जास्त वसूल भाग भांडवल खालीलप्रमाणे धारण केलेले असते.

i) केंद्र सरकार किंवा

ii) राज्य सरकार किंवा

iii) अंशतः केंद्र सरकार आणि अंशतः राज्य सरकार किंवा राज्य सरकारे किंवा

iv) सरकारी कंपनीची दुय्यम कंपनी

सरकारी कंपनी ही खाजगी अथवा सार्वजनिक कंपनी असू शकते. या कंपनीची नोंदणी ही कंपनी कायदा २०१३ नुसार करणे बंधनकारक आहे.

सरकारी कंपन्यांची खालील उदाहरणे देता येतील -

उदा. हिन्दुस्थान मशीन टूल्स लिमिटेड, स्टील अथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड, भारत हेवी इलेक्ट्रिकल्स लिमिटेड, कोल इंडिया लिमिटेड, नॅचरल ऑईल अँड गॅस कॉर्पोरेशन लि. इ.

२) विदेशी कंपनी (कलम २ (४२)) : विदेशी कंपनी म्हणजे अशी कंपनी जी जिची नोंदणी ही भारताबाहेर झालेली आहे. परंतु तिचा व्यवसाय मात्र भारतात सुरू आहे अशी कंपनी होय.

यात पुढील प्रकारच्या कंपन्यांचा समावेश होतो : उदा. नेसले इंडिया लि., बाटा इंडिया लि., वर्ल्डपूल कॉर्पोरेशन लि. इ.

३) निष्क्रिय कंपनी : ज्या कंपनीची नोंदणी भविष्यकालीन प्रकल्पासाठी केली जाते किंवा व्यवसाय करत नसेल किंवा मागील दोन वर्षांपासून लेखा पुस्तके आणि ताळेबंद तयार करत नसेल, तसेच वार्षिक विवरण पत्रक तयार करत नसेल तर अशी कंपनी निष्क्रिय कंपनी म्हणून घोषित केली जाऊ शकते.

४) सूचिबद्ध कंपनी (कलम २ (५२)) : ज्या कंपनीने आपल्या भागांची नोंद मान्यता प्राप्त भाग बाजारात केलेली आहे अशी कंपनी म्हणजे सूचिबद्ध कंपनी होय. अशी कंपनी सार्वजनिक मर्यादित कंपनी असू शकते. जेव्हा कंपनी भाग विक्रीस काढते त्यावेळी देशातील एका किंवा अनेक मान्यताप्राप्त भाग बाजारात विक्रीस काढलेल्या भागांची नोंदणी करते.

भाग बाजारात नोंदणी केलेल्या कंपन्यांना कंपनी कायदा व भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळाने (सेबी) घालून दिलेली सर्व मार्गदर्शक तत्त्वे व तरतुदींचे पालन करावे लागते.

भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ (सेबी Securities and Exchange Board of India - SEBI) : भारतीय प्रतिभूती विनिमय मंडळ प्रतिभूतीमध्ये गुंतवणूक करणाऱ्या गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करते. भाग बाजारावर नियंत्रण ठेवणारी ही संस्था आहे.

५) लहान / छोटी कंपनी : कंपनी कायद्याच्या कलम २ (८५) नुसार लहान कंपनी म्हणजे जी सार्वजनिक कंपनीपेक्षा वेगळी आहे आणि

- i) जिचे वसूल भाग भांडवल ५० लाख रुपये किंवा त्यापेक्षा जास्त निर्धारित रकमेपेक्षा जास्त नसेल किंवा
- ii) तिच्या शेवटच्या नफा तोटा खात्यानुसार वार्षिक उलाढाल ही रु. दोन कोटी किंवा त्यापेक्षा जास्त निर्धारित रकमेपेक्षा अधिक नसेल.

लहान कंपनीमध्ये एक व्यक्ती कंपनी, खाजगी कंपनी किंवा सार्वजनिक कंपन्यांशिवाय इतर कंपन्यांचा समावेश होतो.

६) सहयोगी कंपनी (कलम २ (६)) : सहयोगी कंपनी म्हणजे अशी कंपनी की ज्या कंपनीवर दुसऱ्या कंपनीचे नियंत्रण असते. जे नियंत्रण दुय्यम कंपनीच्या नियंत्रणापेक्षा कमी असते.

सहयोगी कंपनीवर दुसऱ्या कंपनीचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव असतो म्हणजे एकूण भाग भांडवलाच्या किमान २०% पेक्षा जास्त भांडवल धारण केलेले असते किंवा करारानुसार व्यावसायिक निर्णयांवर नियंत्रण असते.

७) नफ्यासाठी नसलेली कंपनी : कलम ८ नुसार अशा कंपन्या नोंदविलेल्या असतात.

कृती :

खालील कंपन्यांचे प्रकार ओळखा.

१) बजाज अ‍ॅटो लिमिटेड २) कोल इंडिया लि. ३) मायक्रोसॉफ्ट इंडिया ४) किलोस्कर ग्रुप

२.४ फरक : खाजगी कंपनी आणि सार्वजनिक कंपनी

अ. क्र.	फरकाचा मुद्दा	खाजगी कंपनी	सार्वजनिक कंपनी
१)	व्याख्या	खाजगी कंपनी म्हणजे अशी कंपनी की जिच्या नियमावलीनुसार कंपनीचे भाग असल्यास त्यांच्या हस्तांतरावर निर्बंध असतात. तिची सभासद संख्या २०० पर्यंत मर्यादित असते.	सार्वजनिक कंपनी म्हणजे जी कंपनी खाजगी नाही अशी कंपनी होय.
२)	सभासद संख्या	खाजगी कंपनीची किमान दोन (२) व कमाल दोनशे (२००) सभासद संख्या.	कमीत कमी सात (७) आणि जास्तीत जास्त अमर्यादित सभासद संख्या.
३)	संचालक संख्या	खाजगी कंपनीसाठी कमीत कमी दोन (२) संचालक असले पाहिजेत.	सार्वजनिक कंपनीमध्ये कमीत कमी तीन (३) संचालक आवश्यक आहेत.

अ. क्र.	फरकाचा मुद्दा	खाजगी कंपनी	सार्वजनिक कंपनी
४)	भागांचे हस्तांतर	खाजगी कंपनीचे भाग मुक्तपणे हस्तांतर करता येत नाहीत.	सार्वजनिक कंपनीचे भाग हे मुक्तपणे हस्तांतर केले जाऊ शकतात.
५)	माहितीपत्रक प्रसिद्ध करणे	माहितीपत्रक प्रसिद्ध करता येत नाही.	माहितीपत्रक प्रसिद्ध करून भाग विक्रीस काढता येतात.
६)	नावाचा शेवट	खाजगी कंपनीच्या नावाच्या शेवटी 'खाजगी मर्यादित' शब्द लावणे आवश्यक आहे.	सार्वजनिक कंपनीच्या नावाच्या शेवटी 'मर्यादित' शब्द लावणे आवश्यक आहे.

तुलनात्मक अभ्यास (फरक)

अ. क्र.	फरकाचा मुद्दा	एकल व्यापारी संस्था	संयुक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय	भागीदारी व्यवसाय	संयुक्त भांडवली संस्था (कंपनी/प्रमंडळ)	सहकारी संस्था
१)	अर्थ	या व्यवसाय संघटनेत मालकी, व्यवस्थापन व नियंत्रण एकाच व्यक्तीकडे असते.	या व्यवसाय संघटनेत व्यवसायाची मालकी कुटुंबातील सर्व सदस्यांची असते.	या व्यवसाय संघटनेत व्यवसायाची मालकी कमीत कमी दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त व्यक्तींची सामूहिक असते.	कंपनी ही एक नोंदणीकृत संघटना आहे तिची नोंदणी केल्या नंतरच अस्तित्वात येते. ती कायद्याने निर्माण केलेली कृत्रिम व्यक्ती आहे.	स्वेच्छेने आणि समानतेच्या भावनेने समाजातील व्यक्तींनी एकत्र येऊन निर्माण केलेली संघटना आहे. मुख्य हेतू सभासदांना सेवा पुरविणे हा असतो.
२)	नोंदणी	नोंदणीची आवश्यकता नाही.	नोंदणीची आवश्यकता नाही.	नोंदणीची गरज नाही परंतु महाराष्ट्र राज्यात नोंदणी सक्तीची आहे.	कंपनी कायद्याने नोंदणी सक्तीची केली आहे.	सहकारी कायद्यानुसार नोंदणी सक्तीची आहे.
३)	सभासद संख्या	कमीत कमी आणि जास्तीत जास्त एक.	किमान व कमाल सभासद संख्येवर कोणतीही मर्यादा नाही.	कमीत कमी दोन जास्तीत जास्त पन्नास सर्वसाधारण व्यवसायासाठी.	खाजगी कंपनीसाठी कमीत कमी दोन, जास्तीत जास्त २०० (दोनशे). सार्वजनिक कंपनीसाठी कमीत कमी सात आणि कमाल अमर्यादित.	किमान दहा आणि कमाल अमर्यादित.
४)	जबाबदारी	अमर्यादित जबाबदारी.	कर्त्याची जबाबदारी अमर्यादित व सहकर्त्याची जबाबदारी मर्यादित असते.	भागीदारांची व्यक्तिगत व सामूहिकरित्या जबाबदारी अमर्यादित असते.	सभासदाची (भागधारक) जबाबदारी मर्यादित असते.	सहकारी संस्थेच्या सभासदाची जबाबदारी मर्यादित असते.

अ. क्र.	फरकाचा मुद्दा	एकल व्यापारी संस्था	संयुक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय	भागीदारी व्यवसाय	संयुक्त भांडवली संस्था (कंपनी/प्रमंडळ)	सहकारी संस्था
५)	स्थिरता	व्यवसायात मालकाचा मृत्यू अथवा दिवाळखोरीमुळे व्यवसाय बंद होऊ शकतो.	कुटुंबातील सदस्यांच्या दिवाळखोरीमुळे किंवा त्यांच्या मृत्यूमुळे व्यवसाय बंद होतो.	भागीदाराचा मृत्यू दिवाळखोरी, वेडेपणा इ. मुळे व्यवसाय बंद होऊ शकतो.	व्यवसायाला स्थिरता लाभलेली आहे.	व्यवसायाला स्थिरता प्राप्त झाली आहे.
६)	भांडवल	या व्यवसाय संघटनेला भांडवल कमी लागते.	इतर व्यवसायाच्या तुलनेत कमी भांडवलाची आवश्यकता भासते.	एकल व्यापारी संघटन व संयुक्त कुटुंब पद्धतीपेक्षा जास्त आणि संयुक्त भांडवली संस्था व सहकारी संस्था यांच्या पेक्षा कमी भांडवलाची गरज भासते.	मोठ्या भांडवलाची गरज भासते.	सहकारी संस्थेला एकल व्यापारी संघटन, संयुक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय आणि भागीदारी संस्था यांच्या तुलनेत जास्त भांडवल आणि कंपनीच्या तुलनेत कमी भांडवल लागते.
७)	गोपनीयता	व्यवसायात जास्तीत जास्त गोपनीयता राखली जाते.	गोपनीयता राखली जाते.	व्यवसाया बाबत गोपनीयता राखण्याची जबाबदारी प्रत्येक भागीदाराची असते.	व्यवसायात गोपनीयता राखली जात नाही. (कमी गोपनीयता)	व्यवसायाची गोपनीयता राखली जात नाही. (कमी गोपनीयता)
८)	व्यवस्थापन	एकल व्यापारी संघटनेत एकट्या व्यक्तीचे व्यवस्थापन असते.	कुटुंब प्रमुखाचे (कर्ता) व्यवसायावर संपूर्ण नियंत्रण व व्यवस्थापन असते.	व्यवस्थापनात सर्व भागीदार सहभागी होतात.	कंपनीचे व्यवस्थापन हे संचालक मंडळाद्वारे केले जाते. व्यवस्थापनाबाबतचे सर्व निर्णय ते घेतात.	सहकारी संस्थेचा दैनंदिन कारभार (व्यवस्थापन) कार्यकारी समिती-मार्फत चालविला जातो.
९)	सरकारी नियंत्रण	एकल व्यापारी संघटनेवर कमीत कमी सरकारी निर्बंध (बंधने) असतात.	सरकारची कमीत कमी बंधने आहेत.	भागीदारी कायद्याने बंधने घातली आहेत परंतु ती मर्यादित स्वरूपाची आहेत. नियंत्रण मर्यादित.	सरकारने अनेक कायदेशीर बंधने घालून दिलेली आहेत, त्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे. कडक नियंत्रण.	सहकारी संस्थेला देखील सरकारने अनेक कायदेशीर बंधने घातली आहेत. कडक नियंत्रण.

विविध व्यावसायिक संघटना :

- १) एकल व्यापारी संस्था
- २) संयुक्त हिंदू कुटुंब संस्था/व्यवसाय
- ३) भागीदारी संस्था
- ४) मर्यादित दायित्व असलेली भागीदारी संस्था
- ५) संयुक्त भांडवली संस्था (कंपनी)
- ६) सहकारी संस्था

अ) संयुक्त भांडवली संस्था : संयुक्त भांडवली संस्था ही नोंदणीकृत संस्था असून कायद्याने तिला कृत्रिम व्यक्तीचा दर्जा दिला आहे. ती कायद्याची सर्व प्रक्रिया पूर्ण करून अस्तित्वात आलेली असते. ती आपल्या बोधचिन्हाचा (शिक्का) महत्त्वाच्या कागदपत्रावर सही म्हणून वापर करू शकते. सर्वसाधारणपणे कंपनीचे भाग हे हस्तांतरणीय असतात.

संयुक्त भांडवली संस्था हा व्यवसाय संघटनेचा उत्तम प्रकार आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर (१७६०) या व्यवसाय संघटनेचा विकास झपाट्याने झाला.

कंपनीचे प्रकार :

अ) स्थापनेच्या आधारावर :

- १) वैधानिक कंपनी
- २) नोंदणीकृत कंपनी

ब) मालकीच्या आधारावर :

- १) खाजगी कंपनी
- २) सार्वजनिक कंपनी
- ३) एक व्यक्ती कंपनी

क) जबाबदारीच्या आधारावर :

- १) भागानी मर्यादित कंपनी
- २) हमीने मर्यादित कंपनी
- ३) अमर्यादित कंपनी

ड) नियंत्रणाच्या आधारावर :

- १) धारक कंपनी
- २) दुय्यम कंपनी

इ) इतर प्रकार :

- १) सरकारी कंपनी
- २) विदेशी कंपनी
- ३) निष्क्रिय कंपनी
- ४) सुचिबद्ध कंपनी
- ५) लहान कंपनी
- ६) सहयोगी कंपनी
- ७) नफ्यासाठी नसलेली कंपनी

स्वाध्याय

प्रश्न १ अ) खाली दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा.

१. एकल व्यापारी संघटनेत व्यवसायाची मालकी ..... व्यक्तींकडे असते.
(अ) एक (ब) दोन (क) पाच
२. संयुक्त हिंदू कुटुंब पद्धतीमध्ये प्रमुखास ..... म्हणतात.
(अ) मालक (ब) संचालक (क) कर्ता
३. भारतात भागीदारी कायदा इ.स. .... मध्ये संमत झाला.
(अ) १९२३ (ब) १९३२ (क) १९५६

४. एकत्र हिंदू कुटुंबातील इतर सदस्यांना ..... म्हटले जाते.
 (अ) कर्ता (ब) भागीदार (क) सहकर्ते
५. सार्वजनिक कंपनीच्या भागधारकाची जबाबदारी ..... असते.
 (अ) मर्यादित (ब) अमर्यादित (क) वैयक्तिक व सामूहिक
६. सहकारी संस्थेत किमान सभासद संख्या ..... असते.
 (अ) १० (ब) २० (क) ५०
७. कंपनीचे दैनंदिन व्यवस्थापन पाहण्यासाठी ..... ची निवड भागधारकाचे प्रतिनिधी म्हणून केली जाते.
 (अ) चिटणीस (ब) संचालक (क) अंकेक्षक
८. स्टेट बँक ऑफ इंडिया हे ..... कंपनीचे उदाहरण आहे.
 (अ) चार्टर्ड (ब) वैधानिक (क) विदेशी

प्रश्न १ ब) जोड्या जुळवा.

- १.
गट 'अ'	गट 'ब'
अ) एकल व्यापारी संस्था	१) १९३२
ब) संयुक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय	२) भागीदार
क) भागीदारी कायदा	३) कृत्रिम व्यक्ती
ड) संयुक्त भांडवली संस्था	४) १९२३
इ) सहकारी संस्था	५) कर्ता
	६) नैसर्गिक व्यक्ती
	७) एकट्याची मालकी
	८) समान मताधिकार
	९) अनेक व्यक्तींची मालकी
	१०) कमीत कमी ९ (नऊ) सभासद
- २.
गट 'अ'	गट 'ब'
अ) खाजगी कंपनी	१) ५१% भाग भांडवल सरकारी असते.
ब) सार्वजनिक कंपनी	२) बँक ऑफ इंग्लंड
क) सरकारी कंपनी	३) जास्तीत जास्त २०० सभासद
ड) वैधानिक कंपनी	४) कमीत कमी ७ सभासद
इ) मर्यादित दायित्व भागीदारी	५) जास्तीत जास्त १०० सभासद
	६) कमीत कमी ५ भागीदार
	७) ४०% भाग भांडवल
	८) कमीत कमी ५ सभासद
	९) आयुर्विमा महामंडळ
	१०) कमीत कमी २ भागीदार

प्रश्न १ क) खालील प्रत्येक विधानासाठी एक शब्द किंवा शब्दसमूह किंवा संज्ञा लिहा.

१. व्यवसायाचा असा मालक जो एकटाच त्याच्या व्यवसायाचे व्यवस्थापन करतो व निर्णय घेतो.
२. संयुक्त हिंदू कुटुंबातील वरिष्ठ व्यक्ती.
३. संयुक्त हिंदू कुटुंबातील सदस्य.
४. कायद्याने निर्माण केलेली कृत्रिम व्यक्ती.
५. भागीदारीचा करार करणाऱ्या व्यक्ती.
६. संयुक्त भांडवली संस्थेचे भाग विकत घेणारी व्यक्ती.
७. संयुक्त भांडवली संस्थेची अधिकृत स्वाक्षरी.
८. लोकसभा अथवा विधानसभेच्या विशेष कायद्यान्वये स्थापन केलेली कंपनी.

प्रश्न १ ड) खालील विधाने बरोबर की चूक ते लिहा.

१. संयुक्त भांडवली संस्था ही अनेक व्यक्तींची ऐच्छिक संघटना आहे.
२. कंपनी हा व्यवसाय संघटनेचा औपचारिक प्रकार आहे.
३. कंपनीची नोंदणी करणे सक्तीचे आहे.
४. संयुक्त भांडवली संस्था ही नैसर्गिक व्यक्ती आहे.
५. संयुक्त भांडवली संस्थेस स्वतःचे कायदेशीर अस्तित्व नाही.
६. सार्वजनिक कंपनीच्या भागधारकाची जबाबदारी मर्यादित असते.
७. कंपनीस दिर्घकाळ टिकणारे सातत्यपूर्ण आयुष्य आहे.
८. संयुक्त भांडवली संस्थेमध्ये मालकी व व्यवस्थापन वेगळे नाही.
९. संचालक मंडळ कंपनीचे व्यवस्थापन पाहते.

प्रश्न १ इ) खालील विधाने पूर्ण करा.

१. कंपनीची स्थापना कायदानुसार होत असल्यामुळे तिला ..... असे म्हणतात.
२. ज्या कंपनीची नोंदणी स्वतंत्र कायदा संमत करून केली जाते त्या कंपनीस ..... म्हणतात.
३. ज्या कंपनीच्या सभासदांची संख्या ही एकच असते तिला ..... म्हणतात.
४. सूचिबद्ध कंपनीने कंपनी कायद्यातील तरतुदींचे आणि ..... च्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले पाहिजे.

प्रश्न १ फ) कंसातील अचूक पर्याय निवडा.

गट 'अ'	गट 'ब'
१. खाजगी कंपनी	_____
२. सार्वजनिक कंपनी	_____
३. _____	सभासदाची अमर्यादित देयता
४. भारताबाहेर नोंदविलेली	_____

(विदेशी कंपनी, कमीत कमी ७ सभासद, जास्तीत जास्त २०० सभासद, अमर्यादित कंपनी)

प्रश्न १ ग) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. एक व्यक्ती कंपनीच्या स्थापनेसाठी किती सभासदांची आवश्यकता असते?
२. धारक कंपनी म्हणजे काय?
३. विदेशी कंपनी म्हणजे काय?

प्रश्न १ ह) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

१. वैधानिक कंपनीची नोंदणी कंपनी कायद्यांतर्गत केली जाते.
२. दुय्यम कंपनी दुसऱ्या कंपनीचे अध्यक्ष (५०%) जास्त भाग भांडवल धारण करते.
३. खाजगी कंपनीसाठी कमीत कमी ७ (सात) सभासद असलेच पाहिजेत.
४. सार्वजनिक कंपनीत जास्तीत जास्त २०० सभासद असू शकतात.

प्रश्न २) खालील संज्ञा/संकल्पना स्पष्ट करा.

१. निष्क्रिय कंपनी
२. धारक कंपनी
३. विदेशी कंपनी
४. हमीने मर्यादित कंपनी
५. सहयोगी कंपनी
६. मर्यादित दायित्व
७. चिरंतन अस्तित्व
८. सूचिबद्ध कंपनी
९. एक व्यक्ती कंपनी
१०. सरकारी कंपनी

प्रश्न ३) खालील घटना/परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

१. दोन व्यक्तींनी (प्रवर्तक) एकत्र येऊन १८ जानेवारी, २०१८ रोजी सुपर ड्रिक्स प्रा. लि. ची नोंदणी केली. ३१ मार्च, २०१९ रोजी कंपनीचे १०० भागधारक आहेत.
अ) कंपनीच्या भागधारकांची जास्तीत जास्त संख्या किती असू शकेल?
ब) कंपनी आम जनतेला भाग खरेदीसाठी आवाहन करू शकते का?
क) कंपनीचे भागधारक आपले भाग विक्री करू शकतात का?
२. काली व्ही एफ एक्स लि. ची १ जानेवारी, २०१९ रोजी सार्वजनिक कंपनी म्हणून नोंदणी केली.
अ) कंपनीच्या भागधारकांची कमीत कमी संख्या किती असेल?
ब) कंपनीचे भागधारक आपले भाग त्रयस्थ व्यक्तीस विक्री करू शकतात का?
क) कंपनीच्या भागधारकांची जास्तीत जास्त संख्या किती असू शकेल?
३. सनसेट प्रिंटर्स प्रा. लि. कंपनीची स्थापना ५ डिसेंबर, २०१५ रोजी कंपनी कायदा २०१३ अन्वये करण्यात आली. मि. मनोज हा एकटाच सभासद असून घटना पत्रक व नियमावलीमध्ये एकच सभासद नोंदविला आहे.
अ) सदर कंपनी एक व्यक्ती कंपनी आहे का?

- ब) मनोजची जबाबदारी ही मर्यादित की अमर्यादित असेल?
- क) मनोजची दिवाळखोरी, वेडेपणा, मृत्यू इ. कारणांमुळे कंपनीचे विसर्जन होऊ शकते का?
४. १ जानेवारी २०१८ रोजी मि. जॉनने टीआयपीएस पेंट लि. चे १०० भाग खरेदी केले. सदर भागांची दर्शनी किंमत प्रत्येकी रु. १० आहे. मि. जॉनने भागांची संपूर्ण रक्कम रु. १००० भरणा केली. डिसेंबर २०१८ मध्ये कंपनीला रु. १० कोटीचा तोटा झाला.
- अ) कंपनी मि. जॉन कडून तोट्याच्या रकमेची मागणी करू शकते का?
- ब) कंपनीचे कोणते वैशिष्ट्य या उदाहरणात दिसून येते?
- क) कंपनीचे सदर वैशिष्ट्य थोडक्यात लिहा.

प्रश्न ४) फरक स्पष्ट करा.

१. एकल व्यापारी संस्था आणि संयुक्त हिंदू कुटुंब संस्था.
२. एकल व्यापारी संस्था आणि भागीदारी संस्था.
३. भागीदारी संस्था आणि संयुक्त भांडवली संस्था.
४. संयुक्त भांडवली संस्था आणि सहकारी संस्था.
५. खाजगी कंपनी आणि सार्वजनिक कंपनी.

प्रश्न ५) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. मर्यादित दायित्व असलेली भागीदारी ही भागीदारी संस्थेपेक्षा कशी वेगळी आहे ते विशद करा.
२. जबाबदारीच्या आधारावर कंपन्यांचे विविध प्रकार लिहा.
३. धारक आणि दुय्यम कंपनी म्हणजे काय?

प्रश्न ६) खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. संयुक्त भांडवली संस्थेची नोंदणी करणे सक्तीचे आहे.
२. संयुक्त भांडवली संस्था ही कृत्रिम व्यक्ती समजली जाते.
३. कंपनीच्या भागधारकांची जबाबदारी मर्यादित असते.
४. कंपनीची मालकी आणि व्यवस्थापन हे स्वतंत्र असते.
५. संयुक्त भांडवली संस्था मोठ्या भांडवलाची उभारणी जनतेकडून करू शकते.
६. संयुक्त भांडवली संस्थेवर सरकारी नियंत्रण आणि देखरेख असते.

प्रश्न ७) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. एकल व्यापारी संस्थेची वैशिष्ट्ये लिहा.
२. संयुक्त हिंदू कुटुंब संस्था म्हणजे काय? वैशिष्ट्ये लिहा.
३. भागीदारी संस्थेची वैशिष्ट्ये लिहा.
४. सहकारी संस्था म्हणजे काय? तिची वैशिष्ट्ये लिहा.
५. मर्यादित जबाबदारी असलेल्या भागीदारी संस्थेची वैशिष्ट्ये लिहा.
६. संयुक्त स्कंध प्रमंडळाचा अर्थ सांगून वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा?
७. प्रमंडळाची व्याख्या देऊन जबाबदारीच्या आधारावर प्रकार स्पष्ट करा.
८. कंपनीचे कोणतेही चार प्रकार स्पष्ट करा.

